

NUTQDA SHAKL VA MAZMUN MOSLIGI: GAPLARNING SHAKL VA MAZMUNI MOSLIGI MADANIY NUTQ BELGISI EKANLIGI

Hasanova Mavluda Bahromovna

TerDMAU litseyi o'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada nutq madaniyatining muhim mezonlaridan biri bo'lgan gaplarning shakliy va mazmuniy mosligi masalasi yoritiladi. Gap til tizimining eng faol birligi sifatida fikrni ifodalashning grammatik shakli va mantiqiy-semantik mazmunini o'zida birlashtiradi. Maqolada bu ikki tomon orasidagi nomoslik holatlari, ularning sabablari va madaniy nutqqa salbiy ta'siri konkret misollar asosida tahlil qilingan, shuningdek ta'lim jarayonida ushbu ko'nikmani shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *nutq madaniyati, shakl va mazmun, gap qurilishi, sintaktik norma, mantiqiylik, uslubiy moslik, so'z tanlash, madaniy nutq.*

Kirish

Til ikki tomonlama mohiyatga ega bo'lgan murakkab tizimdir: uning bir tomonida moddiy ifoda — tovush, so'z, gap qurilishi (shakl) turadi, ikkinchi tomonida esa fikr, tushuncha, voqea-hodisalar orasidagi mantiqiy munosabat (mazmun) joylashadi. Bu ikki tomon bir-biridan ajralmas holda mavjud bo'lib, ularning uyg'un birligi til birligining to'liq qiymatga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Nutq madaniyati — bu fikrni faqat to'g'ri talaffuz qilish yoki grammatik qoidalarga rioya qilish emas, balki aytilayotgan fikrning tashqi shakli bilan ichki mazmunining bir-biriga to'la mos kelishini ta'minlash san'atidir. So'zlovchi yoki yozuvchi qancha aniq, mantiqiy va uslubiy jihatdan to'g'ri tanlangan shaklda fikr bildirsa, uning nutqi shuncha madaniy va ta'sirchan bo'ladi. Ushbu maqolada gaplarning shakl va mazmun mosligi masalasi madaniy nutqning asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida tahlil qilinadi.

1. GAP — FIKR IFODASINING SHAKLIY-MAZMUNY BIRLIGI

Tilshunoslikda gap til tizimining eng faol va harakatchan birligi hisoblanadi. Inson fikrini tugal holda faqat gap orqali ifodalaydi, shuning uchun har bir gap ikki tomonlama xususiyatga ega bo'ladi:

Grammatik shakl. Gap qurilishi, so'z tartibi, bog'lovchi va yordamchi vositalarning to'g'ri qo'llanilishi, ohang (intonatsiya) gapning tashqi — shakliy tomonini tashkil etadi.

Mantiqiy-semantik mazmun. Gapda ifodalanayotgan fikr, voqea-hodisalar orasidagi munosabat, so'zlovchining kommunikativ maqsadi gapning ichki — mazmuniy tomonini tashkil etadi.

Ikki tomonning uyg'unligi. Gap faqat grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lishi kifoya emas — ifodalangan fikr mantiqan asoslangan va vaziyatga mos bo'lishi ham

zarur. Aks holda gap "shaklan to'g'ri, mazmunan noto'g'ri" yoki "mazmunan to'g'ri, shaklan noto'g'ri" bo'lib qolaveradi, bu esa nutq sifatini pasaytiradi.

Gapning haqiqiy go'zalligi uning grammatik jihatdan benuqsionligida emas, balki shakli bilan mazmunining bir butunlikda uyg'unlashganida ko'rinadi.

2. SHAKL VA MAZMUN NOMOSLIGINING NUTQ MADANIYATIGA SALBIY TA'SIRI

Amaliyotda gapning shakli va mazmuni orasida turlicha nomoslik holatlari uchraydi. Bularning eng ko'p tarqalganlari quyidagilardir: ortiqcha so'z va ma'nolarning qaytarilishi (tavgologiya), bog'lovchi va yordamchi vositalarning mantiqqa zid tanlanishi, rasmiy va so'zlashuv uslubi vositalarining bir-biriga aralashtirilishi, so'z tartibining buzilishi hamda zamon-shakl mosligining saqlanmasligi. Quyidagi jadvalda bunday holatlarning aniq namunalari va ularning tuzatilgan shakllari keltirilgan:

Namuna (gap)	Nomoslik turi	Tuzatilgan, to'g'ri shakli
<i>Bu kun kunduzi juda issiq kun bo'ldi.</i>	Tavgologiya (so'z va ma'noning ortiqcha qaytarilishi)	<i>Bugun havo juda issiq bo'ldi.</i>
<i>Yomg'ir yog'di, lekin ko'cha tozalandi.</i>	Mantiqiy ziddiyat (bog'lovchi noto'g'ri tanlangan)	<i>Yomg'ir yog'di, shuning uchun ko'cha tozalandi.</i>
<i>Hurmatli mehmonlar, keling, choy-poy ichaylik.</i>	Uslubiy nomuvofiqlik (rasmiy nutqda so'zlashuv uslubi)	<i>Hurmatli mehmonlar, marhamat, choy ichishga taklif etamiz.</i>
<i>Stolda kitobni men qoldirdim.</i>	So'z tartibining buzilishi	<i>Men kitobni stolda qoldirdim.</i>
<i>Bolalar bog'da o'ynamoqda edilar va keladilar.</i>	Zamon shakllari mosligining buzilishi	<i>Bolalar bog'da o'ynashmoqda va keyin uyga qaytishadi.</i>

Keltirilgan namunalardan ko'rinadiki, gapning grammatik jihatdan xato bo'lmashligi uning mazmunan to'g'ri va mantiqiy bo'lishini kafolatlamaydi. Aynan shu nuqta — sintaktik to'g'rilik bilan mantiqiy-uslubiy to'g'rilik orasidagi farqni anglash — nutq madaniyatining nozik, ammo muhim jihatidir.

3. MADANIY NUTQNING ASOSIY MEZONLARI VA ULARGA AMAL QILISH

YO'LLARI

Tilshunoslikda madaniy nutqning bir qancha asosiy mezonlari ajratiladi: aniqlik, mantiqiylik, ravonlik, sofligi, ifodalilik va boylik. Gaplarning shakl va mazmun mosligi aynan shu mezonlarning barchasi bilan bevosita bog'liq:

Aniqlik va mantiqiylik. Gapda ifodalangan fikr ortiqcha so'zlarsiz, lekin to'liq va mantiqiy ketma-ketlikda berilishi kerak.

Uslubiy moslik. Gapning leksik-grammatik vositalari muloqot vaziyatiga — rasmiy, ilmiy yoki so'zlashuv uslubiga — mos tanlanishi lozim.

Ifodalilik va boylik. Bir xil fikrni turlicha, ammo mazmunga mos shakllarda ifodalash qobiliyati nutqning ta'sirchanligini oshiradi.

Bu mezonlarga amal qilish — bir martalik bilim emas, balki doimiy mashq va o'z nutqini nazorat qilish ko'nikmasini talab etadigan jarayondir.

4. TA'LIM JARAYONIDA SHAKL VA MAZMUN MOSLIGINI O'RGATISH METODIKASI

Maktab va litseylarda ona tili darslarida o'quvchilarga gaplarning shakl va mazmun mosligini singdirish uchun quyidagi metodik yondashuvlardan foydalanish samarali natija beradi:

- Matn tahlili mashqlari — tayyor matnlardan shakl-mazmun nomoslighi uchragan gaplarni topish va tahlil qilish;
- Qiyosiy mashqlar — bitta fikrni turli grammatik shakllarda ifodalab, ularning mazmunga mosligini taqqoslash;
- Xato ustida ishlash — o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqidagi tipik xatolarni jamoa bo'lib tahlil qilish va tuzatish;
- Ijodiy yozuv va munozara mashqlari — insho, esse yozish va og'zaki bahs-munozaralar orqali fikrni mosligi bilan ifodalash ko'nikmasini mustahkamlash.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Gaplarning shakl va mazmun mosligi — bu shunchaki grammatik to'g'rilik emas, balki so'zlovchining fikrlash madaniyati, mantiqiy tafakkuri va uslubiy didining ko'rsatkichidir. Nutqning madaniyligi aynan shu ikki tomonning uyg'un birligida namoyon bo'ladi.

Gap qurishda shakl va mazmun mosligini ta'minlash, shuningdek bu ko'nikmani yosh avlodda shakllantirish bo'yicha quyidagi tavsiyalar maqsadga muvofiqdir:

- Ona tili ta'limida sintaksis va uslubshunoslik mavzularini amaliy mashqlar bilan uzviy bog'lab o'tish;
- O'quvchi va talabalarda o'z nutqini tahlil qilish va xatolarni mustaqil aniqlash ko'nikmasini rivojlantirish;
- Ommaviy axborot vositalari va rasmiy nutqlarda shakl-mazmun mosligiga jiddiy e'tibor qaratish;

- Madaniy nutq mezonlarini targʻib qiluvchi metodik qoʻllanma va mashq toʻplamlarini koʻpaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Til va madaniyat. Toshkent: Maʼnaviyat.
2. Begmatov E. Nutq madaniyati asoslari. Toshkent: Oʻqituvchi.
3. Mirzayev T., Usmonov S., Rasulov I. Hozirgi oʻzbek tili (sintaksis). Toshkent: Oʻqituvchi.
4. Asqarova M. Ona tili oʻqitish metodikasi. Toshkent.
5. "Oʻzbek tili va adabiyoti" ilmiy-metodik jurnali materiallari.